

CANIK SANCAĞI'NIN NÜFUSUNA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Nedim IPEK

GİRİŞ :

Canik Sancağı Tanzimat'tan önce Sivas eyâletinin sınırları içinde yer almaktaydı. 1847 yılında idarî olarak Trabzon'a bağlandı. II. Meşrutiyet döneminde müstakil sancak haline getirildi. 1867 *Vilâyet Nizamnâmesi*'ne göre: Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarından oluşmaktaydı. 1877'de Terme ve Niksar'ın da ilavesiyle sancak dahilindeki kazaların sayısı altıya çıktı. 1892'de ise Niksar sancak sınırları dışında bırakılırken, Fatsa kazası Canik'e bağlandı. Bu sınırlar 1923'e dek değişmedi.

1485- 1576 yılları arasında Canik sancağı nüfusunda büyük dalgalanmalar oldu. Sancak nüfusu 1485'te 70- 80 bin civarlarında iken 1520'de 67- 76 bine kadar geriledi. 1576'da ise Anadolu'daki nüfus artışına paralel olarak % 60- 70 artarak 110 ile 125 bine yükseldi. 1485'te kırsal nüfusun % 5'ini oluşturan gayr-i müslim nüfus 1576'da % 3.4'e geriledi. Bafra'nın köylerinde bu oran % 7'lerden % 1.3'e kadar indi. Bu gerilemenin sebebi Bafra'nın köylerinde meskûn gayr-i müslim reâyanın çevre kasabalara veya Anadolu'nun diğer yerleşim birimlerine göç etmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira, 1485- 1576 tarihleri arasında Müslüman nüfus % 104 artarken, gayr-i müslim nüfus ancak % 15'lik bir artış kaydedebilmiştir¹. 1576- 1642 yılları arasında Canik sancağının kır nüfusunda çok büyük bir düşüş söz konusudur².

Aynı dönemde Samsun kentinin nüfusuna bakacak olursak, 1485'te şehir dokuz Türk ve bir Rum mahallesinden oluşmaktaydı. Şehirde 2.075 Türk ve 855 gayr-i müslim (Rum, Ermeni, Cenevizli) bulunmaktaydı. Hıristiyan nüfus şehir nüfusunun % 29'unu oluştuyordu. 1520 tahririne göre ise, şehir nüfusu 1.785'i Türk, 280'i Hıristiyan olmak üzere 2.065 idi. Buna göre Hıristiyanlar toplam nüfusun % 13'ünü oluşturmaktaydı. Bir başka ifade ile Hıristiyan nüfusta Türk nüfusa göre daha büyük bir azalma söz konusudur. 1576 sayımında şehir nüfusunun yine azaldığı dikkati çekmektedir. Bu tarihte şehrin nüfusu 1.529'dur. Bunun 1.364'ü Türk ve 165'i gayr-i

¹- Mehmet Öz, " Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus ", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, s. 197.

²- Mehmet Öz, " XVII. yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı ", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 199- 204.

müslimdir³. 1642'de ise şehir nüfusu 700'e kadar geriledi. Bu gerilemenin sebebi, her şeyden önce Trabzon ve Sinop limanlarının Samsun'u geride bırakmalarıdır. Ayrıca, bölgenin gelirleri İstanbul, Trabzon ve Amasya'da bulunan Vakıflara tahsis edilmişti. Bu nedenle Samsun " tali " bir liman ve kırsal yerleşmelere pazar olmaktan öteye gidemiyordu. Celâli isyanlarının ve Kazaklar'ın şehre yönelik saldırıları da nüfusu olumsuz yönde etkiliyordu⁴. 1564- 1566 arasında cereyan eden Suhte olayları Kastamonu, Bolu ve Canik çevresi kent, kasaba ve köylerini de kapsayan geniş dağlık ve ormanlık bir bölgede yoğunlaşmıştı. Halk Celâli'lerden korunmak için kalelere çekilmek zorunda kalmıştı.

XVIII. yüzyılda Samsun'un nüfusuyla ilgili elimizde bir kaynak ve inceleme bulunmamaktadır. Bilinen o ki, XIX. yüzyıldan önce gerek Samsun şehrinde ve gerekse sancağın kırsal alanında çoğunlukta olan Müslüman Türk nüfusu Hıristiyan unsura göre daha hızlı bir şekilde artmaktaydı. Bu çalışmanın amacı, klasik dönemde Canik sancağının nüfusunda görülen özelliklerin Tanzimat ve sonrasında devam edip etmediği, sancak nüfusunun nasıl bir seyir takip ettiği ve nüfusta görülen değişikliklerin sebepleri genel anlamda ortaya konmaya çalışılacaktır.

I- Canik Sancağı'nın Nüfusu

A- Sancak Nüfusu:

1831 Nüfus Sayımı'na göre 40.935'i Müslüman ve 14.808'i gayr-i müslim olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 55.743'dür⁵. Bu istatistiki bilgiye göre: Sancak nüfusunun % 73.43'ü Müslüman, % 26.57'si gayr-i müslimdir. 1869- 1914 yılları arasındaki sancağın nüfusu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁶:

³- Bahaeddin Yediyıldız, "1485- 1576 Yılları Arasında Samsun Şehri ", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13- 17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 297- 301.

⁴- Mehmed Öz, " XVII. yüzyıl ... ", s. 195- 196.

⁵- Kemâl Karpaz, *Ottoman Population 1830- 1914 (Demographic and Social Characteristics)*, Madison- Wisconsin 1985, s. 113.

⁶-Türk nüfusuyla ilgili Avrupa kaynakları, istatistiki bir sayım için gerekli olan malzemelere sahip olmadıklarından gerçeklik payı taşımazlar. Bu nedenle yukarıdaki tabloyu Türk istatistiklerine göre tanzim ettik. Nüfus istatistikleri için Bkz. *Trabzon Vilâyet Sâlnâmesi 1313, 1316, 1319, 1320*; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1894, I, 10; Kemâl Karpaz, *Aynı eser*; Stanford J. Shaw, " Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885- 1914: Some Preliminary Remarks ", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, I, 199; Justin Mc. Carthy, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, London 1983.

	1869	%	1900 / 1901	%	1914	%
Müslüman	127.540	70.00	229.393	70.88	265.950	67.65
Rum	44.572	24.46	73.427	22.67	98.739	25.10
Ermeni	10.042	5.51	20.184	6.23	27.058	6.87
Katolik	-		78	0.02	261	0.06
Protestan	-		676	0.20	1.257	0.31
Yahudi	-		-		27	0.01

Yukarıdaki verilere göre, sancağın zaman içinde değiştirilen sınırlarını dikkate almadığımız takdirde, 1831- 1914 döneminde 337.549 kişilik bir artış söz konusudur. Sancak dahilinde Müslüman Türk nüfus çoğunluğu oluşturmaktadır. Gayr-i müslim tebaa Merkez kazada yoğunlaşmış durumdadır. Bu dönemde gayr-i müslim nüfus 8.5, Müslüman Türk nüfus 6.5 kat artmıştır. 1869- 1914 arasında ise Müslüman Türk nüfus 2, gayr-i müslim nüfus 2.3 kat artmıştır. Sancak sınırlarının aynı olduğu 1900- 1914 tarihleri arasında da oran itibarıyla müslüman olmayan nüfus daha fazla artmıştır. Netice itibarıyla, müslüman olmayan nüfus oranı itibarıyla Müslüman Türk nüfusa göre daha fazla artmıştır. Bir başka ifadeyle, sancağın genel nüfusu içinde Türklerin payı 1831- 1869 arasında % 3.43 gerilerken, 1869- 1901 arasında % 0.88'lik bir artış kaydetmiş, 1901- 1914 devresinde ise % 3.23 gerilemiştir.

B- Samsun Şehrinin Nüfusu:

İngiliz seyyahı J. Macdonald'a göre 1813- 1814'te Samsun şehrinin nüfusu 2.000 kadardı. J. Brant 1836 yılında şehrin nüfusunu 10.000 olarak tahmin etmektedir. Türkler şehirde ikamet ederken gayr-i müslimler Kadıköy gibi denize nazır arızalı yerlerde ikamet ediyorlardı. Fener Burnu ve Mert Irmağı ağzı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına sebebiyet veriyordu. Bu nedenle Ağustos 1869 yangını sonrası bataklıkların kurutulmasına teşebbüs edilirken yamaçlar üzerinde yeni mahalleler oluşturuldu. Vital Cuinet'e göre şehrin nüfusu 1860'ta 3.000 iken, 1890 yılında 16.000'e çıkmıştır. Bunun 5.000'i Müslüman, 6.000'i Rum, 3.000'i Ermeni, 2.000'i muhtelif topluluklardan oluşmaktaydı. XX. yüzyılın başında 10.000'i Türk, 8.000'i Rum ve 2.000'i Ermeni olmak üzere şehir nüfusu 20.000'e yükselmişti⁷. Şehir nüfusu ile ilgili veriler birbirini tutmamaktadır. Örneğin, Samsun şehrinin nüfusu 1902 ile 1909 arasında Ali Rıza'ya göre 11.000, A. Şeref'e göre, 35.000, M. Eşref'e göre 11.000,

⁷- Besim Darkot, " Samsun ", *İA*, İstanbul 1993, X, 176.

Dupont'a göre 16.000 kadardır⁸. Millî Mücadele'nin başında ise şehir nüfusu 20.000 olarak gösterilmektedir⁹.

XV. yüzyıldaki şehir nüfusunu XIX. yüzyıldakiyle mukayese ettiğimizde, gayr-i müslim nüfusun bir patlama yaptığını söyleyebiliriz. XV. ve XVI. yüzyıllarda gayr-i müslimlerin şehir nüfüsündeki payı %29'dan % 13'e gerilerken, XIX. yüzyılda % 69.75'e yükselmiştir. XX. yüzyılın başlarında ise % 50'ye gerilemiştir. O halde, gerek şehir nüfusu ve gerekse kır nüfüsündeki gayr-i müslim payı artmıştır. Samsun şehir nüfusu ile kır nüfusu mukayese edildiğinde Rum Ortodoks nüfusun ticaretin yoğun olduğu şehirde ve merkez köylerde, Müslüman nüfusun ise verimli topraklara sahip köylerde yoğunlaştıkları dikkati çekmektedir. Sancak nüfusunda müşahede edilen değişikliklerin sebepleri XIX. yüzyıl boyunca oluşan ekonomik ve sosyal olayların bir sonucudur. Aşağıda sancak nüfusunun gelişimini etkileyen faktörler tartışılacaktır.

II- Canik Sancağı'nın Nüfus Gelişimini Etkileyen Faktörler

A- Ekonomik Faktörler:

Canik Sancağı'nın nüfus gelişimini etkileyen faktörlerin başında Samsun kentinin ekonomik konum ve yapısı gelmektedir. Anadolu üzerindeki ticaret yollarından birisi Basra'dan başlayıp Bağdat- Musul- Mardin- Urfa- Diyarbekir- Harput- Malatya- Sivas- Tokat ve Amasya'dan geçerek Samsun ve Sinop limanlarına kavuşan, oradan deniz yolu ile Karadeniz'in kuzey ve batı sahilleri ile İstanbul'a ulaşan yoldur. Bu ticarî yol sayesinde Selçuklular döneminde Samsun önemli bir liman şehriydi. Osmanlılar döneminde Karadeniz bir Türk gölü haline dönüştürüldü ve yabancı bandıralı gemilerin bu denize girmeleri yasaklandı¹⁰. 1546 yılında Basra şehrinin alınması ile bu yol tamamen Türk hakimiyeti altına girdi. Osmanlı- Safevi

⁸- Tuncer Baykara, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, Arazi ve Nüfus ", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 194.

⁹- Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1972, s.18.

¹⁰Osmanlı Devleti, yabancı gemilerin Karadeniz'deki ticarî faaliyetlerini kesin olarak yasaklamış ve bu yasağı yüzyıllar boyu özenle korumuştur. Yasak süresince bazı Avrupa devletlerine Karadeniz limanlarında serbest ticaret hakkı tanımakla birlikte, bu hak hiçbir zaman kullanılmamıştır. Karadeniz'in "kapalı deniz " statüsü Rusya'nın gösterdiği gelişme ile sarsılmış ise de, Osmanlı Devleti 1787- 1830 tarihleri arasında Karadenizi tüm devletlere tamamen kapalı tutabilmiştir. Ancak Edirne Andlaşması ile Karadeniz bütün devletlere açık bir deniz haline gelmesine Osmanlı Devleti rıza göstermek zorunda kalmıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Kemâl Beydilli, " Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve " Mîrî Ticâret " teşebbüsü ", *Belleten*, Ankara 199, Sayı. 214, s. 688- 751.

mücadeleleri sebebiyle İran yolu kapanınca ticaretin ağırlık noktası Basra- Karadeniz hattına kaydı¹¹.

XVI. yüzyılda Samsun'a yönelik Kazak ve Abaza saldırıları ile XVII. yüzyılda Karadeniz- Basra hattının önemini kaybetmeye başlaması sonucu bu hat üzerindeki şehirlerde sanayi ve ticaret hayatı gerilemeye yüz tuttu ve Samsun köy görünümüne düştü¹². Bu dönemde kentteki ticarî faaliyetlerin boyutları Trabzon'la mukayese edilemeyecek ölçüde sınırlıydı. Bununla beraber, süreklilik arz eden bir ekonomi vardı. Tersaneye sunulan hizmetler ve İstanbul'a tahıl sevkiyatı Samsun limanını canlı tutmaktaydı. Samsun limanından İran veya Kefe ile doğrudan kurulan ticarî bağ yoktu. Bu bağlar Trabzon ve Sinop üzerinden kurulmaktaydı. Samsun sadece Orta Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan bir liman kenti konumundaydı.

Bununla beraber, Samsun iskelesi ülkenin pamuklu el sanayisinin önemli merkezleri durumunda olan Tokat, Zile, Amasya ve Merzifon gibi şehirlerin denize açıldığı merkezde bulunuyordu. Bu merkezlerin İstanbul ve diğer Karadeniz limanlarıyla olan ticareti ve ulaşımı Samsun gümrüğü ve iskelesi kanalıyla oluyordu. Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge XV. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da Karadeniz'in kuzey bölgesinin pamuklu ihtiyacını karşılayan temel üretim bölgesiydi. Kırım'ın elden çıkışını müteakip söz konusu ticaret bir süre daha devam ettiyse de önemini kaybetti. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu mamullerinin yerini İngiliz pamuk ipliği ve pamuklular aldı¹³.

XVIII. yüzyıl sonu itibarıyla, Samsun ve havalisi henüz Avrupa sanayi ürünlerinin pazarda halini almamıştı. Bu dönemde, ihracat fazlası dolayısıyla dış ticaret dengesi Samsun ve hinterlandı lehineydi. İhracat ve ithalatta gayr-i müslimler önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle Rumlar ve Ermeniler ön plândaydı. Söz konusu ticaret, Türk bandıralı gemilerle yapılmaktaydı¹⁴. XVI. yüzyılda kendi kendine yeten bir ekonomi iken XVIII. yüzyılda serbest ekonomik sisteme doğru bir geçiş söz konusuydu.

11- Mehmed Ali Ünal, " XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz- Basra Körfezi Ticareti ", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13- 17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 471- 475.

12- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 132- 133.

13- Halil İnalçık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1993, s. 303.

14- Bayram Kodaman, " XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)*, Samsun 1990, s. 92- 93, 96.

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında merkezî otoritenin sarsılmasından kaynaklanan iç ayaklanmalar baş gösterdi. Güçlü aileler arasında bölgeyi ele geçirme mücadelesi (Canikli Ali Paşa ve Tayyar Paşa İsyanları) ortaya çıktı. II. Mahmud devrinin sonlarına doğru bölgede otorite temin edildi. Merkezî otoritenin sağlanmasından sonra Samsun, ekonomik açıdan tekrar canlanmaya başladı. Bu dönemde, Tokat Kalhânesi'nde üretilen bakır, Canik ve havalisindeki ormanlardan elde edilen kereste ile kendirin tüccara satışı yasaklandı. Söz konusu ürünlerin tersanenin ve ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Samsun iskelesinden İstanbul'a sevk edilmesine dair çeşitli tarihlerde ilgililere emirler verildi. Ayrıca, Canik, Sivas, Çorum ve Amasya'dan toplanan zahirenin İstanbul'un ve Anapa, Sohum ile Faşta bulunan askerî birliklerin lâşe ihtiyaçlarına tahsis edildiğinden buralara nakledilmesine dair ilgili kadı ve naiblerine buyrulduklar gönderildi¹⁵. Buyrulduklardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da birinci ölçüde İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılıyordu. Bu nedenle, İstanbul'un ihtiyacı karşılanmaksızın diğer yerlere zahire satışı yasaktı. Ancak, ihtiyaç fazlasının satılmasına izin veriliyordu. Hele yabancılara zahire satışı kesinlikle yasaktı. Bununla birlikte, daha fazla ücret ödeyen ecnebî tüccarlar el altından zahire alımında bulunuyorlardı¹⁶. Samsun aynı zamanda, Diyarbakir, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyordu. Örneğin, İstanbul'dan memleketleri olan Çorum, Perşembe, Arapkir ve Yozgat'a gidenler deniz vasıtaları ile Samsun'a geliyor, şehirdeki menzilhâne konumundaki kahvehânelerde veya hanlarda dinlendikten sonra karayolu vasıtaları ile yollarına devam ediyorlardı¹⁷.

Samsun limanı, Sinop¹⁸ ve Trabzon limanlarının gölgesinde kalmış olduğundan XIX. yüzyıla kadar pek ön plâna çıkamamıştı. Bu yüzyılda üç yeni unsur Samsun'u ön plâna çıkarttı. Bunlardan birincisi Karadeniz'in Avrupa bandıralı buharlı gemi trafiğine açılmasıydı. İkincisi, bölgede tütün ekiminin başlaması, üçüncüsü ise Kafkasya'dan, Trabzon'dan ve Orta Anadolu'dan pek çok insanın göç ederek Samsun ve havalisine yerleşmesiydi. Nüfus artışıyla birlikte Avrupalı tüccarlar da Samsun'a yerleşmeye başladılar. Başta, tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli hammaddelerin dışsatımı

¹⁵- Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyeye Siciline Göre H. 1200- 1255; M. 1785- 1839)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 125, 129, 154, 213, 257, 422- 423, 450.

¹⁶- Yücel Özkaya, " XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Azınlıklar ve Samsun'un İktisadî Durumu Hakkında Görüşler ", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler (16- 20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.121.

¹⁷- Osman Keskiner, " *1763 no'lu Samsun Şer'iyeye Sicil Defteri (H. 1274- 1277)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1990, s.361, 504- 507, 569, 657.

¹⁸- Sinop'taki ticarî faaliyetler için Bkz. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdarî Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.

hızlandı¹⁹. Bu üç yeni faktör Samsun'un hem ticaret merkezi, hem de ulaşım merkezi haline gelmesini sağladı. Karadeniz'in açık ekonomi haline gelişi, 1838 Sözleşmesi ve Tanzimat Fermanı ile tekellerin, kısıtlamaların kaldırılması serbest ekonomiye geçişi gösterir. Bu dönemde 1840- 1870 (Kırım Savaşı, Amerika İç Savaşı) ve 1890'lı yıllarda (1896 tarım ürünleri fiyatlarındaki ani artış) iki büyük canlılık devresi yaşayan İman kentleri ehemmiyet kazandı. Amerikan talebindeki pahlama Samsun'daki tütün üretiminin artmasına vesile oldu²⁰.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Basra- Bağdat- Kirmanşah yolunun önem kazanması ve 1872 tarihinde Poti- Tiflis demiryolunun hizmete alınması sonucu Trabzon'un ticarî hacmi azalmaya başladı. Buna karşılık Samsun, Giresun ve Rize gibi limanların ticarî hacmi tedrici olarak arttı. Türk tarım ürünlerinin dünya piyasasına açılması, talebin ve üretimin gün geçtikçe artmasına paralel bu limanlar büyüdüler. Bunlar, aynı zamanda Osmanlı pazarlarının çıkış noktalarıydı. Dahası düzgün yollarla Anadolu'nun verimli bölgelerine bağlanmışlardı. Samsun'un iç bölgeleri başta tütün ve mısır üretimi olmak üzere tarıma son derece elverişliydi. 1838 andlaşması Osmanlı Hükümeti'nin tarımsal ürünler üzerindeki tekelini kaldırdığında, Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açıldı. İngiltere, Fransa ve diğer ülkelerin 1846'dan sonra tahıl ithalatındaki kısıtlamaları kaldırmaları üzerine, Avrupa'nın Türk tütünü ve mısırına yönelik ilgisi daha da arttı. Sonuç itibarıyla, Samsun, yerel ürünlerin taşınmasında çok önemli bir limana dönüştü ve ihracat değerlerinde genellikle Trabzon'u geçer hale geldi. 1885'te Samsun'un ihracat tutarı Trabzon'un ihracat tutarını geçecektir²¹. Samsun merkezde 1893'de tütün fabrikası hizmete alınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Canik genelinde 885 mağaza, 584 dükkan, 14 han mevcuddu²². Özellikle şehirdeki mağazaların çok sayıda bulunması ticarî canlılığın bir göstergesiydi.

Anadolu'nun iç noktalarından Samsun'a gelinceye kadar pek bozuk olan yollar sebebiyle, Ankara Demiryolu'nun açılmasını müteakip, Orta-Anadolu ürünlerinin bu hatla taşınması Samsun'un ticarî hayatına önemli bir sekte vurdu. Geleneksel dönemde karayolları genellikle askerî amaçla timar sahipleri tarafından yapılır ve işletilirdi. Tanzimat'la beraber ana yolların yapım ve onarımını devlet üstlendi. Karadeniz'deki karayolu şebekesi 1885 sonrasında gelişti. Şehirdeki canlılığı tekrar

19- Musa Çadırcı, " Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması ", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13- 17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 196- 197.

20- Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donalt Quatert, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri ", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800- 1914)*, İstanbul 1993, s. 128- 150.

21- A. Üner Turgay, " Trabzon ", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, s. 61 vd; Mübahat Küçükkoçlu, " XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti ", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13- 17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 106.

22- Mehmet Emin Yolalcı, " XIX. Yüzyılda Samsun'un Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1991, s. 109, 137.

temin maksadıyla Mutasarrıf Nuri Paşa'nın teşebbüsleri ile Bağdat, Bafra ve Çarşamba şoselerinin inşasına başlandı²³. XIX. yüzyılın sonu itibarıyla, Samsun- Sivas, Bafra-Samsun- Çarşamba- Terme- Ünye, Kavak- Erbaa karayolları hizmete alındı²⁴. XX. yüzyılın başında Samsun bir yandan Doğu Karadeniz'e bağlanırken bir yandan da Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'ya karayolları ile bağlanmış oluyordu. Orta Anadolu'nun Karadeniz limanlarına bağlanması sonucu İç Anadolu'dan gelen mallar Samsun limanından ihraç ediliyordu. İthal ürünler de aynı şekilde limandan karayolu vasıtalarıyla Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'ya sevk ediliyordu. 1880'de Samsun'un çağdaş bir rıhtıma kavuşması ile Samsun limanına daha büyük tonajlı gemilerin yanaşmasına ve girmesine imkân tanındı. Ulaşım ağının gelişmesi sonucu, tarımla iştigal eden çiftçi "geçimlik" tarımdan "ticarî" tarıma yöneldi. Tarım ürünlerinin daha kolay pazarlanması çiftçileri daha fazla üretime teşvik etti. Sonuç itibarıyla bölgedeki tarım gelişti²⁵. Söz konusu gelişmeyi daha da hızlandırabilmek amacıyla, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Samsun- Sivas- Elcezire arasında bir demiryolu hattının yapımı plânlandı. Söz konusu hat ancak 1932'de gerçekleştirildi²⁶.

B- Türk Nüfusun Askere Alınması:

Canik Sancağı'nın nüfusunu etkileyen faktörlerden ikincisi sürekli savaş olgusudur. Türkiye 1768- 1922 tarihleri arasında ardı sıra gelen savaşlara girmek zorunda kalmıştı. Bu savaşlar, ülke genelinde Türk nüfusunun artış hızını azaltan en önemli faktörlerden birisidir.

1768- 1922 tarihleri arasında birbirini takip eden savaşlarda cephelere giden Türkler'in çoğu geri dönememiş ve şehit düşmüştü. Oysa, askerlik bedeli şekline dönüşen cizye sayesinde Hıristiyanlar askere gitmiyorlardı. Bu durum üç önemli sonuç doğurdu: Birincisi, Hıristiyan nüfus oranı itibarıyla daha fazla çoğaldı. İkincisi Hıristiyan nüfusu işi ve gücüyle meşgul olduğundan ekonomik açıdan kuvvetlendi²⁷. Üçüncüsü ise, sanayide çalışan Türk işçilerinin askere alınması Türk sanayi kurumları ve özellikle tekstil sanayii üzerine menfi etkileri oldu. Bu suretle bir çok dokuma tezgahı kapatılmak zorunda kalındı²⁸.

²³- Mehmed Arif, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311, s. 10- 12.

²⁴- *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1320*, s. 114.

²⁵- Bünyamin Duran, " Karadeniz Bölgesinin 1870- 1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi ", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)*, Samsun 1990, s. 62- 64.

²⁶- Besim Darkot, " Samsun ", *İA*, İstanbul 1993, X, 176.

²⁷- Tuncer Baykara, " XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri ", *Aynı eser*, s. 130.

²⁸- Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz İktisadî Münasebetleri (1838- 1850)*, İstanbul 1976, II, 110.

1843 yılında müslim, gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın bütün tebaaya askerlik yükümlülüğü getirildi. Sivil hayatı daha kârlı bulan ve işlerini bırakmak istemeyen Hıristiyan ahâlden hiç kimse askere alınamadı. 1863 yılında konuyu müzâkere eden Meclis-i Vükelâ, askerlik mükellefiyetinin sadece Müslümanlara yüklenmesi sonucu devletin esas unsurunu teşkil eden Türkler'e günden güne zaaf geleceği endişesini taşıyordu²⁹. II. Abdülhamid'e göre de İslâm unsuru sadece bu sebepten yok olma tehlikesi ile karşı karşıya idi³⁰. 7 Ağustos 1909 Anayasa değişikliği ile askerlik bedeli kaldırılarak tüm tebaaya askerlik mükellefiyeti getirildi³¹. Ancak, pratikte bu hüküm uygulanamadı.

Söz konusu savaşlar döneminde Canik sancağı dahilinde yaşayan Türk erkekleri de askere alındılar. Örneğin, 21 Temmuz 1796 tarihli bir hükme göre Canik Sancağı'nın kazalarından 1.500 mîrîlü piyade askeri toplanacaktı. Diğer yandan, H. 1212' de (1797- 1798) Anapa ve civarını muhafaza için beş altı bin nefere ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyacın Karadeniz ahâlisinden karşılanması yoluna gidildi. Bu gibilerin Anapa'daki mesken ve sair zarurî ihtiyaçları devlet tarafından karşılanacaktı. H. 1224 (1809- 1810) yılında başka yerlere mürettep askerlere hâlel gelmemek şartıyla Canik dahilinden 140 nefer asker tertip edilerek Erzurum Vâlisi ve Şark canibi Seraskeri maiyetine gönderilmesi hususunda ilgililere buyruldu çıkarıldı³². 1828- 1829 Türk- Rus Savaşı'nda Kafkasya cephelerinde savaşmak üzere Canik ve Trabzon bölgesinden de asker toplandı³³. Daha sonraki savaşlarda da bu bölgeden asker alındı. Hatta, göçmenler de cephelere sevk edildi. Örneğin, Samsun'da iskân edilen göçmenlerden oluşturulan dört alay başıbozuk süvari 1877- 1878 Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'ndeki Orduğâha dahil oldu³⁴. H. F. Tozer'in ifadesine göre, 93 Savaşı'nda Amasya sancağından cephelere 15.000 kişi gitmiş ve bunun ancak % 10'u geri dönmeyi başarabilmişti. Gerisi cephelerde şehit düşmüştü³⁵.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere söz konusu savaşlar Canik bölgesinin Türk nüfusunu da olumsuz etkilemiş olmalıdır. Türk gençlerinin cephelere gitmesi ve çoğunun geri dönememesi bir taraftan bölgenin üretici nüfusunun azalmasına yol açarken, dolaylı da olsa Türk nüfûsdaki doğum oranını da azaltmıştır.

²⁹- Gülnihal Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839- 1914)*, Ankara 1989, s. 120- 122.

³⁰- Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877- 1890)*, Ankara 1994, s. 227.

³¹- Gülnihal Bozkurt, *Aynı eser*, s. 129.

³²- Mehmet Beşirli, *Aynı eser*, s. 276, 286, 373.

³³- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı- Hümayun*, Nr. 44106.

³⁴- Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839- 1919)*, s. 59, 65.

³⁵- Tuncer Baykara, " 93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu ", *Aynı eser*, s. 168.

Buna karşılık, askerlik bedeli sayesinde savaflara iştirak etmekten muaf tutulan gayri-müslim ahâli, bir taraftan ülke ekonomisini tamamen kontrolleri altına alırken, diğeri taraftan nüfus itibarıyla daha fazla artmışlardır. Gayri-müslimlerin lehine ortaya çıkan bu durum Anadolu'ya yönelik göç hareketleri ile bir ölçüde dengelenebildi.

C- Göç:

Canik Sancağı'nın nüfusunu etkileyen faktörlerden birisi de göç olgusudur. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti büyük bir göç sorunuyla karşı karşıya kaldı. Samsun tarihinde de göç hadisesinin önemli bir yeri vardır.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Samsun ve havalisinde Osmanlı bürokratlarının "ev göçü" olarak isimlendirdikleri iç göç hareketleri söz konusudur. Ev göçünün en önemli sebeplerinden birisi taşrada devlet otoritesinin sarsılması ve kamunun asayişinin temin edilemeyişi idi. Bu nedenle halk güvenlik açısından kırsal alandan daha iyi bir durumda bulunan şehirlere gitmeyi tercih etti. Bu tür göçler, özellikle halkın vergiden muaf tutulduğu İstanbul'a yönelikti. Karadeniz bölgesinden de ev göçleri olmuştur. Örneğin, Musa adlı bir gemici Trabzon'dan 600'ü aşkın kişiyi ev göçü için gemisine bindirip Karadeniz Ereğlisi'ne çıkardı³⁶. Devlet, ekonomisinin temeli tarıma dayanması dolayısıyla çiftçilerin çiftini çubuğunu terk ederek şehirlere göç etmesini uygun karşılamıyordu. Askeri ve cezai tedbirlerle köyden kasaba ve şehire yönelik göç hareketlerini önlemeye çalışıyordu. H.1243 (1827- 1828) tarihinde, Samsun kadılığına gönderilen bir hükümdede, meskûn ahâlinin tezkiresiz olarak yerini yurdunu terk edemeyeceği, şehirlerde işi olanlara *mürûr tezkiresi* verileceği ve ev göçünün öteden beri olageldiği üzere yasak olduğu belirtiliyordu³⁷. Bu çeşit yasaklamalara rağmen köyden şehire, kasabadan kasabaya veya şehire yönelik iç göç (ev göçü) önlenemedi. Samsun ve hinterlandı Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu'dan göçmen akınına maruz kaldı. Söz konusu iç göçler ve sair sebepler nedeniyle 1320 tarihli *Trabzon Vilâyet Salnâmesi*'nde de ifade edildiği üzere Samsun halkının büyük bir kısmı Trabzon, Kayseri, Sivas ve Ankara ahâlisinden meydana gelmişti.

Doğu Karadeniz bölgesinde tarıma elverişli toprakların az olması sebebiyle geçimini temin edemeyenler çiftini çubuğunu terk ederek başta Samsun olmak üzere Anadolu'nun diğeri şehirlerine gidip yerleşiyorlardı. Hattâ, Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan'a giderek oralarda rencberlik ve esnaflık yapmak suretiyle geçimlerini temin etmeye çalışıyorlardı. Kafkasya'ya gidenler tütün ziraatiyle, Romanya ve Güney

³⁶ XVIII. yüzyıldaki iç göçler hakkında fazla bilgi için Bkz. Yücel Özkaya, " Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1982, C. XV, Sayı. 25, s. 171- 210.

³⁷- Mehmet Beşirli, *Aynı eser*, s. 186- 188, 192- 194.

Rusya'ya gidenler ticaretle meşgul oldular³⁸. İç Anadolu'dan da Samsun yöresine göç edenler oldu. Özellikle, Samsun limanının önem kazanması ve ticaret hacminin artması sonucu Samsun'da ekonomik faaliyetler canlandı. Buna karşılık, Orta Anadolu'da klasik dönemde ticarî ve ekonomik açıdan canlı olan şehirlerin önemini kaybettiğini tesbit ediyoruz. Bu nedenle, Orta Anadolu'da işsiz kalanlar iş bulmak veya iş kurmak amacıyla liman kentlerine gittiler. Orta Anadolu'da geçimini temin edemeyenlerden bir kısmı Samsun'a yerleşmeyi tercih etmiş olmalıdır. Söz konusu göçlerle ilgili istatistikler tutulmamıştır. Ancak, Samsun'a ait *Şer'i Siciller* bu konuda bize bir fikir vermektedir.

Söz konusu sicillerdeki tereke kayıtlarından anlaşıldığına göre, Samsun şehrinde ve Samsun'un merkez köylerinde esnafılık, sanatkârlık ve ticaret gibi işlerle meşgul olanların bir kısmı sair şehir kasaba ve köylerden gelmiştir. Göçmenlerin geldikleri yerler tesbitlerimize göre şunlardır: Ahıska, Amasya, Ankara, Arabgir, Artvin, Aybastı, Bafra, Bayburt, Bodrum, Buhara, Diyarbakir, Elbistan, Erzurum, Giresun, Gümüşhâne, Gürün, Hemşin, İstanbul, İskilip, İspir, Karahisar-ı Şarkî, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kefe, Merzifon, Nevşehir, Of, Perşembe, Polathâne, Rize, Rumeli kazası, Sivas, Tirebolu, Tokat, Tösyâ, Trabzon, Ürgüp, Yozgat³⁹.

H.1200- 1255 tarihli *Samsun Şer'iyye Sicili*'nde bu kayıtlar çok az iken H.1267-1275 tarihli sicilde biraz daha artmaktadır. Söz konusu kayıtlara çoğunlukla H.1274-1277 ve H.1285- 1286 tarihli sicillerde rastlıyoruz. Bu ise bizde söz konusu göçlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaştığı düşüncesini uyandırıyor. Sicillerde, bunların Samsun'a yerleşim tarihleri yazılı değildir. Bununla beraber Sicillerde mevcut birkaç kayda istinaden fikir edinmek imkân dahilindedir. Örneğin, İstanbul'lu Yemişçi Mehmed, 1840 yılında Samsun'a yerleşerek ticaretle meşgul olmuştur. Bir başka kayda göre de aslen Trabzon'lu olup 1840'lı yıllarda Ökse kazasının Güllü köyüne yerleşen Ahmed ticaretle meşgul idi⁴⁰.

Samsun'a gelenlerin büyük bir kısmı şehirde veya merkez köylerde mekân tuttu. Çoğu ticaretle meşgul idi. Bazıları ise sanatkârlık ve esnaflıkla iştigal ediyorlardı. Bir kısmı da *Rûsûmat Gümürüğü Kolcusu* gibi memuriyetlere girmişti. Hemşehrilerinin iş yerlerinde çalışanlar da vardı. Örneğin Kayseri'li bir gayr-i müslim, hemşehrisi bir bezirganın iş yerinde çalışıyordu⁴¹. Hizmetçi olarak konaklara girenler de vardı⁴².

³⁸- *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1320*, s. 101, 223- 224.

³⁹- Mehmed Beşirli, *Aynı eser*, Osman Keskiner, *Aynı eser*, Mehmet Coşkun, *H. 1285-1286 (M. 1868- 1869) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicil Defteri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1990.

⁴⁰- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 1033, 1132.

⁴¹- M. Emin Yolalcı, *Aynı eser*.

⁴²- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 216.

Aynı dönemde, Samsun'dan Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerine ve Kafkaslar'a yönelik göç hareketleri de meydana geldi. 1830'da Samsun'dan İstanbul'a göçerek Zincirlikapı mahallesinde mekân tutan kişiyi, Bafra'dan Aybastı'ya ailesi ile birlikte göç eden Emine'yi ve Samsun Meğde Mahallesi'nden Ordu Ulubey'e göç edip yerleşen Selim'i örnek olarak verebiliriz⁴³. 1900'ü yıllarda Samsun merkez köyler ahâlisinden birçok kişi Rusya'ya giderek ziraatle meşgul oldu⁴⁴.

1860'lı yıllarda Trabzon, Gümüşhâne ve Sinop sahilinde meskûn Osmanlı tebaası bazı gayr-i müslim grupların iktisadî ve içtimai sebeplerden dolayı Kafkaslar'a göç ettikleri bilinmektedir. Rusya'nın konsolos ve Ortodoks papazlar vasıtasıyla Kuzey Anadolu'da yaptığı propagandalarla işsiz güçsüz Ermeni ve Rumları Kafkaslar'da Müslüman toplulukların çıkarıldıkları bölgelere yerleştirilmesi yönünde teşvikleri oldu. Bu teşvik ve tahrikler sonucu Ermeni ve Rum cemaatine mensup bazı şahıslar göç etmeye karar verdiler. Rusya'nın bu konudaki diplomatik teşebbüsleri sonucu, Bâbîalî bunların ülkeyi terk etmelerine izin verdi. Bunun yanı sıra göç sebeplerini ortadan kaldırmaya çalıştı. Alınan izin üzerine Rum ve Ermeni göçmenler Yunanistan'a ait vapurlarla Kafkaslar'ın Karadeniz sahillerine taşındılar. Bunlar, Rus idaresince Kafkaslar'da tarıma elverişli olmayan kıraç arâziye yerleştirildiler. Ancak, Kafkasya'ya göç edenler aradıkları huzur ve ekonomik rahatlığı bulamadıkları gibi daha büyük sıkıntılarla karşılaşınca Anadolu'ya geri dönmeye çalıştılar. Bu gibilerin Anadolu'ya geri dönüşlerini kabullenen Bâbîalî geri dönüş masraflarını da üstlendi. 1869'da geri dönenler, önceden terk etmiş oldukları Selamelik, Örencik, Boyalı, Azay, Muğamlı, Kızılgöl ve Eldavud köylerine yerleştirildiler. Ayrıca, Kafkasya'ya hareketten önce komşularına satmış oldukları gayr-i menkûllerin kendilerine iade edilmesi devlet tarafından sağlandı. Bunların ziraî işlerine komşuları yardımcı oldu ve ilk hasadı elde edinceye kadar zarurî ihtiyaçları karşılandı⁴⁵.

Rusya, 1859 yılında Şeyh Şamil'in esir düşmesi sonucu Kırım ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman toplulukları üzerindeki dinî ve siyasî baskılarını artırdı. Bunun üzerine, Kırım ve Kafkas toplulukları hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla Türk hakimiyetindeki topraklara göç etmeyi tercih ettiler. Kırım Savaşı ile başlayan Kafkas göçleri 1855- 1865 arasında yoğunlaştı. 1866- 1876 arası münferit olarak devam eden Kafkas göçleri Doksanüç Savaşı'nı müteakip tekrar kitlesel hale dönüştü. Göçmenlerin iskân edildiği yerlerden birisi de Canik sancağı topraklarıdır. Samsun, karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve iskâna elverişli sahaların bulunması sebebiyle özellikle Anadolu'da yerleşmek isteyenlerin uğrak noktası oldu. 1859- 1876 arasında Samsun'a deniz vasıtaları ile Kırım ve

43. Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 1000, 1043.

44. *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1320*, 101, 223- 224.

45. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade- Hariciye*, Nr. 13998.

Kafkasya'dan göçmen geldi. Bu göçler sonucu 10.000 nüfuslu Samsun 45.000'i aştı. İtalya'nın Samsun konsolosu ise 1864 yılında kasabada 42.000 göçmenin bulunduğunu belirtmektedir⁴⁶. Samsun'da biriken göçmenlerin 1/4'i bulaşıcı hastalıklar sebebiyle telef oldu. Hayatta kalmayı başaranların bir kısmı Orta Anadolu'ya sevk edilirken, diğerleri de Canik sancağı dahilinde Terme, Akçay ve Çarşamba'nın köylerine yerleştirildiler.

1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı ile birlikte Sohum'dan gelen 60.000'i aşkın Abaza göçmeni başta Çarşamba ve Bafra kazaları olmak üzere Trabzon vilâyetinin iskâna elverişli yerlerine yerleştirildiler. Öte yandan, Rus hakimiyetine terk edilen Batum, Çürüksu ve Acara bölgesinden de Samsun'a büyük oranda göçmen geldi. Bunlar, sancak dahilinde iskâna elverişli olarak tesbit edilen 50.000 dönüm hâli (boş) arâziye yerleştirilmeye çalışıldı. Ayrıca, Samsun iskelesi vasıtasıyla Elazığ'a 1.500 hâne Kafkas göçmeni sevk edildi⁴⁷. 1877- 1878 Savaşı esnasında, Varna'dan da Samsun'a göçmen sevk edildi. Bu yolla Samsun'a çıkarılan takribî 50.000 göçmenin bir kısmı sancak dahilinde yerleştirilirken, diğerleri karayolu ile Orta Anadolu'ya sevk ve iskân edildiler⁴⁸. Balkan Savaşı'nı müteakip Anadolu'ya sığınan göçmenlerin bir kısmının da sancak dahilinde iskân edildikleri bilinmektedir⁴⁹.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Ruslar, Trabzon, Erzurum ve havalisini işgal etmişlerdi. İşgal sahasındaki halkın büyük bir kısmı yerini yurdunu terk ederek düşmana esir düşmemek, ırz ve namusunu muhafaza etmek endişesiyle henüz işgale maruz kalmamış Türk topraklarına iltica ettiler. Acara, Artvin, Trabzon ahâlisi Giresun, Ordu ve Samsun'a ilticâ etti. Hattâ, Samsun yolu ile İstanbul'a kadar gidenler de oldu. Aralık 1916 tarihinde Canik sancağı sınırları içerisinde 85.000'i mütecâviz mülteci birikti. İleriki tarihlerde gelen mülteciler şehir dahilinde yerleştirilemeyince Sinop'a sevk edildiler. Bu sayı ileriki yıllarda daha da artacaktır. Mülteciler, savaş sonrası ocaklarına dönmeye başladılar. 11 Mayıs 1920 tarihi itibarıyla ülke dahilinde geri dönen mülteci sayısı 30.000'dir. Aynı tarihte Canik sancağında 116.000'i aşkın mülteci bulunuyordu⁵⁰. Söz konusu mültecilerin bir kısmı yurtlarına ve ocaklarına dönmeyerek Canik sancağı dahilinde yerleşmeyi tercih etmiştir.

⁴⁶ Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s. 101- 102.

⁴⁷ Nedim İpek, " Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1878- 1900), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, Sayı. 6, s. 109, 111, 115.

⁴⁸ Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 37- 38.

⁴⁹ Bu göçler hakkında geniş bilgi için Bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912- 1913)*, Ankara 1994.

⁵⁰ Nedim İpek, " Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu- Anadolu'da Cereyan Eden Göçler ", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler, 16- 20 Mayıs 1994*, Samsun 1994, s. 63, 100.

Yukarıda açıkladığımız gelişmeler sonrası Canik sancağında büyük bir nüfus hareketinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu hareketler sonucu bölgedeki etnik unsurların birbirine olan oranları değişmiş olmakla birlikte 1918 yılında sancak dahilindeki nüfusun ezici çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Halbuki Yunanistan ve müttefikleri Batum- Sinop arasında kalan Karadeniz bölgesinde yapay bir Rum devleti oluşturmak amacındaydılar. Bunun için bölgenin nüfus dengelerinin değiştirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla, Rum çeteleri vasıtasıyla sancaktaki Türkler ya katledildi veya bir başka yere göç etmeye zorlandı. Ayrıca, Mütareke döneminde Kafkaslar'dan getirilen 30.000 " kolonist " Rum, Canik sancağı dahiline iskân edilmeye çalışıldı⁵¹. Bu faaliyetlere rağmen Rumlar sancak dahilinde çoğunluğu ele geçiremediler.

Eylül 1922'de Anadolu ve Doğu Trakya'da Yunan işgali sona erince Anadolu yeni bir kitlesel göç hareketine sahne oldu. Bu dönemde, Anadolu'daki Rumlar Türkiye'yi terk etmeye başladılar. Bu göç hareketi süresince Samsun- Trabzon kıyı şeridinde 30.000'den fazla Rum toplandı. Bunlar Yunan vapurları ile Yunanistan'a nakledildiler. 1922 yılının sonuna dek takriben 1.000.000 Rum Türkiye'yi terk etti. 30 Ocak 1923 tarihli Türk- Yunan Nüfus Mübadelesi'ne ilişkin imzâ edilen Sözleşme ve Protokol kararları gereğince Yunanistan'daki Türkler (Batı Trakya'dakiler hariç) Anadolu'ya göç edeceklerdi. Türk mübadil göçmenlerin yerleştirdikleri sahalardan birisi de Samsun mıntıkasıdır. Samsun ve havalisine Drama ve Kavala ahâlisinden takriben 30.000 mübadilin yerleştirilmesi plânlandı⁵².

SONUÇ :

Bir devletin veya bölgenin nüfusu sayı bakımından sürekli değişim içindedir. Değişimin yönü ve hızı bakımından devletten devlete, bölgeden bölgeye veya aynı bölgede değişik tarihlerde farklılıklar vardır. Nüfustaki sayısal değişim ve değişimin hızı bazı etkenlere bağlıdır. Bunların başlıcaları; refah ve gelişim düzeyi, sağlık koşulları, doğum- ölüm oranları, iklim, çevre koşulları, dinleri, savaş ve göçlerdir.

Bu faktörler çerçevesinde Canik sancağının nüfusu ve nüfustaki değişkenlik incelendiğinde yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Samsun'un bulunduğu coğrafi konum nüfusun sayısal değişimini temin eden en önemli etkidir. Çarşamba ve Bafra gibi verimli ovaların mevcudiyeti, Osmanlı dokuma sanayiinin önemli bir kısmının bulunduğu Amasya, Tokat ve Merzifon gibi yerlerin iskelesi konumunda oluşu ve Basra- Karadeniz ticaret yolu üzerinde yer alması bölgenin gelişimini etkilemiştir.

⁵¹- Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele*, Ankara 1993, s. 11.

⁵²- Kemâl Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923- 1925)*, İstanbul 1995, s. 7- 9, 52- 53, 113.

Ticaret yolunun ve Osmanlı dokuma sanayiinin önemini yitirmesi sonucu Samsun'daki ekonomik faaliyet zayıflamıştır. Bu ise Canik'teki nüfus artış hızının azalmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı, Avrupa'nın pazarı konumuna dönüştükten sonra liman kentlerindeki ekonomik faaliyetler de artmıştı. Bir liman kenti olan Samsun'da da bu özellikleri tesbit ediyoruz.

Samsun'da ekonomik faaliyetler artınca hızla bölgenin alt yatırımına yönelinecektir. Bu faaliyetler sonucu, Samsun 1880'de çağdaş bir iskeleye kavuşmuş, 1890'lı yıllarda nisbeten düzgün yollarla kazalarına ve Orta- Anadolu'ya bağlanmıştı. Bu ise şehirdeki ekonomik canlanmayı artırmıştır. Bununla birlikte Ankara- Sivas demiryolu bağlantısı kurulunca, Samsun'a sevk edilen ziraî ürünlerin büyük bir kısmı demiryolu vasıtasıyla batıya sevk edilmeye başlanmıştı. Bu nedenle Sivas ile Samsun'un bir demiryolu hattı ile birleştirilmesi plânlandı. Ancak, Rusya, menfaatine uygun olmayan bu projenin hayata geçirilmesine engel oldu.

Samsun ve havalisi XV. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında yukarıda ifade ettiğimiz ekonomik gidişe paralel büyük nüfus dalgalanmaları ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomik canlılığın azaldığı ve asayişin bozulduğu dönemde Samsun'dan başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlere yönelik bir göç hareketi ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin ekonomisi eskisiyle kıyas edilemeyecek bir derecede canlanınca, Orta- Anadolu'dan ve Doğu Karadeniz'den Samsun'a yoğun bir göç trafiği oluşmuştur. Özellikle, Orta- Anadolu'da ticaretle meşgul olan gayr-i müslimler göç kervanına katılmışlardır.

Bu durum Canik sancağındaki nüfusun yapısını değiştirmiştir. Bölgede gayr-i müslim nüfus artmıştır. Dengenin bozulmasının bir diğer sebebi de askere alma sistemidir. Gayr-i müslim reaya, cizye veya askerlik bedeli vermek suretiyle askere gitmez iken, Anadolu Türkleri istisnasız silah altına alınıyordu. Dolayısıyla Canik sancağı dahilindeki Türkler de askere alınmışlardır. 1768- 1922 tarihleri arasında meydana gelen savaşlarda Canik bölgesinden toplanan askerler daha ziyade Kafkas ve Doğu cephelerinde savaşmışlardır. Cepheye gidenlerin çoğu geri dönememiştir. Alî Paşa'nın deyimiyle Türkler, cizyeyi kanları ile ödemişlerdir. Ortaya çıkan dengesizlik, Kafkas ve Rumeli göçmenlerinin sancak dahiline iskân edilmesi ile giderilmeye çalışılmıştır.

Mondros Mütarekesi'ni müteakip Yunanlılar, Batum- Sinop sahil şeridinde bir Rum devleti kurmayı plânladılar. Bunu gerçekleştirmek için bölgenin nüfus yapısını değiştirmeleri gerekiyordu. Aksi takdirde azınlık olan Rumlar'ın bir devlet oluşturmaları imkânı yoktu. Bu nedenle dışarıdan bölgeye "*Rum kolonistleri*" getirildi. Böylece, Rumlar çoğunluk hale getirilmeye çalışıldı. Fakat, herhangi bir başarı elde edilemedi. Lozan'da imza edilen mukavele ve protokollerde Anadolu'daki Rumlar ile Yunanistan'daki Türkler mübadele edildi. Mübadil Türkler'den bir kısmı da Samsun ve

havalisine yerleştirildi. Cumhuriyetin ilânından önce Merkez, Çarşamba, Terme, Bafra, Havza ve Vezirköprü kazalarından teşkil edilen Canik (Samsun) vilâyetinin 1927 yılındaki nüfûsu *Devlet Salnamesine* göre 273.283'dür.